

УДК 330.1

С. І. Крючок,
здобувач, Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

S. Kriuchok,
candidate for a degree, Dnipropetrovsk State University of Agrarian and Economics

THE THEORETICAL BASIS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

Економічне зростання завжди системне і є довгостроковим процесом підвищення результативності й ефективності функціонування аграрних підприємств, що знаходить вираження в розширеному відтворенні техніко-економічних та соціально-екологічних результатів виробництва. Тип розвитку підприємства залежить від співвідношення питомої ваги екстенсивних і інтенсивних факторів: якщо питома вага інтенсивних факторів низька, а економічне зростання аграрних підприємств здійснюється переважно за рахунок екстенсивних факторів, то відбувається "зростання без розвитку". Якщо у виробничій системі переважають прогресивні якісні зміни, то відбувається наближення до "розвитку без зростання". У разі високих темпів економічного зростання аграрних підприємств з переважанням інтенсивних факторів відбувається "зростання на основі розвитку". Але найбільш поширеним є "економічне зростання у поєднанні з розвитком", за якого економічне зростання відбувається як за рахунок екстенсивних, так і інтенсивних факторів.

Economic growth is a systematic and long-term process of increasing the effectiveness and efficiency of agricultural enterprises, which finds expression in the expanded reproduction of technical, economic, social and ecological results of production. Type of enterprises depends on correlation of the share of extensive and intensive factors: if the share of intensive factors is low and the growth of agricultural enterprises mainly by extensive factors, it is "growth without development". If the production system is dominated by progressive qualitative change, there is an approach to "development without growth". When high rates of growth of agricultural enterprises with a predominance of intensive factors is "growth based on development". However, the most widespread is "economic growth coupled with development", in which economic growth happens as through extensive and intensive factors.

Ключові слова: відтворення, економічне зростання, підприємство, процес, системний підхід, стійкий розвиток, фактори виробництва.

Key words: reproduction, growth, enterprise process, system approach, sustainable development, factors of production.

ВСТУП

Зміст, фактори, показники економічного зростання традиційно належать до найбільш актуальних питань економічної теорії. У політичній економії ця проблематика розглядалася в межах теорії розширеного відтворення.

Однак існує певний дефіцит теоретичних досліджень з цієї тематики. Зокрема немає чіткості в трактуванні вихідних понять. Багато важливих питань залишається недостатньо дослідженими. До них належить проблема якості економічного зростання, оскільки до цього момен-

ту не стала предметом спеціального теоретичного аналізу в економічній теорії. Якісний аналіз економічного зростання вимагає врахування ряду обставин, що сприяють збільшенню ВВП. Зокрема зростання потенційного випуску може відбуватися за рахунок екстенсивних і інтенсивних факторів. Змістом економічного зростання може бути формування типу економіки з переважанням різної галузевої структури, від якої залежить місце країни у світовому поділі праці та її історична перспектива. Якісний аналіз економічного зростання в цей час є одним з основних теоретичних завдань, від успішного вирішення якого буде залежати інвестиційна політика держави й майбутнє країни.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Теорія економічного зростання почала формуватися в 1920-х рр. у Радянському Союзі, при цьому перші теоретичні розробки були пов'язані з дискусіями про перспективне планування. Водночас питання економічного зростання розглядалося як одна з найважливіших соціально-економічних проблем, покликаних визначити умови перетворення країни в індустріальну державу із сучасною матеріально-технічною базою. Праці вчених того періоду містять досить докладний аналіз факторів зростання економіки в умовах перехідного періоду й після його завершення. При цьому особлива увага приділялася факторам зростання, пов'язаним з капіталом і працею: нагромадженню і способам підвищення ефективності використання виробничих фондів, підвищенню продуктивності праці. Створена наприкінці 1920-х рр. Г. Фельдманом економіко-математична модель передбачила багато положень теорії економічного зростання, розробленої пізніше за кордоном. Однак його ідеї в той період часу виявилися незатребуваними.

Власне, термін "економічне зростання" у вітчизняній літературі починають широко використовувати з 1960-х рр., однак зміст цього поняття різні дослідники трактували по-різному. Наприклад, деякі ототожнювали економічне зростання з розширенням виробництва, його збільшенням. Інші автори намагалися змістовно розмежувати поняття "економічне зростання" й "економічне відтворення", показуючи, що вони виражають різні економічні процеси. Були спроби визначити економічне зростання як самостійну економічну категорію, яка відноситься безпосередньо до процесу матеріального виробництва, що виражає певний зріз виробничих відносин. Мало місце й ото-

тоження економічного зростання з розширеним відтворенням. Зростання розглядалося як процес розширеного відтворення з боку результатів виробництва: зростання суспільного продукту, удосконалення структури й підвищення ефективності виробництва.

У цілому економічне зростання не зводилося лише до поняття потенційного зростання ВВП, а включало цілий комплекс проблем динаміки суспільного виробництва і її причинно-наслідкового зв'язку зі зміною співвідношення різних факторів виробництва, взаємодії виробництва та споживання, зі зрушеннями в структурі економіки тощо. Зведення проблеми економічного зростання до суто кількісних приростів виробництва в ті роки критикувалося. Підкреслювалося, що економічне зростання передбачає не тільки зростання обсягів виробництва, але і якісні зміни виробництва та його результатів.

Поняття "економічне зростання" не зводиться до категорії "зростання виробництва". Економічне зростання є довгостроковим процесом підвищення результативності й ефективності функціонування економіки в цілому, що знаходить вираження в розширеному відтворенні техніко-економічних та соціально-екологічних результатів виробництва. Економічне зростання — це не тільки збільшення обсягів випуску, а й розвиток економіки. Тому завжди, коли досліджуються темпи економічного зростання, необхідно конкретизувати: зростання тільки фізичних і вартісних обсягів виробництва чи в них включається і темп якісних змін економіки в цілому. В останньому випадку динаміка кількісних показників не дає вичерпної інформації про процес економічного зростання. Поняття "економічного зростання" включає складне відношення темпів і якості зростання, тому потрібна розгорнута система його оцінювання. Економічна політика, спрямована на стимулювання економічного зростання, найчастіше пов'язується із циклічними коливаннями короткострокового періоду. Економічне зростання при цьому трактується як довгостроковий тренд без чітко позначених часових меж і критеріїв. Оскільки зростання пов'язується з довгостроковим періодом, виникає проблема пошуку критеріїв розмежування короткострокового й довгострокового періодів.

До короткострокових коливань можна віднести зростання випуску за рахунок інтенсивного використання існуючих факторів виробництва, при допущенні незмінності їх якості та кількості. Також до цієї категорії слід відне-

сти зростання виробництва за рахунок використання надлишкових ресурсів, що не використовувалися раніше. Якщо зростання ВВП здійснюється в результаті збільшення кількості і (або) якості факторів виробництва, то мова йде вже про економічне зростання, а не про циклічні коливання. При цьому часовий період значення не має.

З економічним зростанням традиційно пов'язувалося збільшення матеріального достатку, здатність економіки більш ефективно задовольняти існуючі потреби. Однак з кінця 1970-х рр. розуміння економічного зростання, пов'язане тільки зі збільшенням матеріального багатства, з одержанням прибутку, зі зростанням ВВП, зазнало критики. Приводом послужило різке загострення екологічних проблем, посилення глобальної соціальної нерівності тощо. Це слугувало основою для переосмислення теорії економічного зростання. Економічне зростання є інтегральним показником, що характеризує економічний розвиток.

Дослідженнями визначено, що найважливішим фактором економічного розвитку є нагромадження капіталу [3, с. 114]. За різними оцінками, науково-технічний прогрес забезпечує від 60 до 90 % економічного зростання [2, с. 117]. К.Р. Макконелл і С.Л. Брю у своїй праці "Економіка: принципи, проблеми, політика" значення інвестиційної складової економічного зростання пояснюють таким чином, що нагромадження капіталу ним же самим і стимулюється, а процес нагромадження має кумулятивний характер [4, с. 195].

Розглядаючи вплив інвестицій на економічне зростання, шведський економіст К. Еклунд підкреслює: "Зростання реального, або наявного, нагромадженого капіталу є визначальним чинником швидкого підвищення матеріального рівня життя в індустріальних країнах за останні 100 років. Справа в тому, що НТП підвищує продуктивність праці. У цьому контексті сьогоднішній добробут є значною мірою результатом вчорашніх інвестицій, а сьогоднішні інвестиції, у свою чергу, закладають основи завтрашнього зростання продуктивності і більш високого добробуту" [6, с. 56]. Вважають, що стрижнем макроекономічної політики має стати створення сприятливих умов для виробничої діяльності, піднесення інвестиційної (інноваційної) активності, відновлення нормального обороту капіталу [1, с. 315].

Період 1974—1986 рр. характеризувався значним зниженням середньорічних темпів інвестицій. Це можна пояснити тим, що процес розширення виробничих потужностей на ко-

лишньому технічному рівні практично припинився. Резерви підвищення економічної й технічної ефективності від використання більшості традиційних технологій і модернізації були вичерпані. Відіграв свою роль і ціновий фактор. Подальше інвестування коштів у старі ресурсовитратні технології означало неминуче зниження конкурентоспроможності. Корпорації утримувалися від вкладень у технічне переозброєння взагалі, щоб не витратити гроші на придбання старих технологій. Зниження темпів зростання капітальних вкладень не могло не позначитися на темпах зростання ВВП. Період 1987—1990 рр. характеризується збільшенням капітальних вкладень в економіку розвинутих країн.

З кінця 1980-х рр. в економічній літературі почався активний процес переосмислення змісту й цілей економічного зростання. Своєрідною віхою стала поява концепції людського розвитку, що розробляється експертами ООН. Становище у країнах, починаючи з 1990 р., викладається в серії всесвітніх доповідей про розвиток людини (з 1995 р. — і національних доповідей). Основною ідеєю концепції є визнання того, що людина і її розвиток є вищою метою економічного розвитку. У зв'язку із цим категорія економічного зростання також набуває дещо іншого змісту: розвиток людини стає головним критерієм суспільного прогресу. Відповідно до цієї ідеї запропонований і розробляється кількісний показник виміру рівня людського розвитку, що складається з трьох компонентів: 1) рівень освіти; 2) очікувана тривалість життя; 3) ВВП на душу населення, розрахований у доларах США за паритетом купівельної спроможності. Поява цієї концепції має об'єктивні передумови, що пов'язані багато в чому з посиленням соціальної орієнтації ринкової економіки в розвинутих економіках світу. Висування як головної мети соціально-економічного прогресу розвитку людини безпосередньо пов'язано з питанням про новий спосіб суспільного розвитку, про новий соціальний устрій суспільства, про його нову соціально-економічну природу.

Виконуючи свою відтворювальну функцію, соціальна сфера тим самим робить внесок у досягнення стійкого соціально-економічного розвитку суспільства. В економічній літературі на сьогодні існує декілька основних підходів до визначення змісту поняття стійкого економічного розвитку. Стійкий економічний розвиток завжди асоціювався з екологічно чистим способом виробництва економічних благ і задоволення потреб людей. При цьому власне термін

"стійкий розвиток" виник у результаті пошуку оптимального співвідношення між економічним зростанням і необхідністю збереження природного середовища людини. Під стійким розвитком розуміли здатність задовольняти потреби сучасного покоління людей без збитків для задоволення потреб майбутніми поколіннями. Надалі зміст концепції стійкого розвитку був значно розширений. Зокрема до стійкого розвитку стали відносити не тільки екологічні питання, але й демографічні, соціальні та інші. Виділилися два основних підходи до цієї категорії: стійкий розвиток почали розглядати в широкому й вузькому значеннях. У вузькому значенні під стійким розвитком розуміють діяльність, що не завдає збитків природі. У широкому — до цієї категорії належить демографічна, соціальна, технічна, фінансова стійкість. Однак і при широкому трактуванні зберігається імператив, відповідно до якого стійким розвитком визнається така діяльність, при здійсненні якої задоволення поточних потреб не повинно здійснюватися за рахунок майбутніх поколінь.

Наразі залишається ряд недостатньо досліджених і дискусійних питань щодо теорії і практики економічного зростання. Відсутня навіть єдина точка зору щодо цього поняття. Більшість авторів, говорячи про економічне зростання, включають у нього й економічний розвиток. Окремі економісти виділяють економічне зростання й розвиток як самостійні поняття [5, с. 25]. Як наукові парадигми й реальні явища економічного життя різних країн виділяють концепцію "економічного зростання без розвитку" і концепцію "економічного розвитку без зростання". Економічне зростання на рівні національних економік розуміють як збільшення реального валового внутрішнього (національного) продукту [6, с. 97]. Деякі вчені розуміють під економічним зростанням збільшення обсягу виробництва валової продукції, що більш справедливо при розгляді цієї категорії на рівні галузей, регіонів, окремих підприємств. Проте збільшення вартості валової продукції може відбутися й за рахунок підвищення матеріалоємності або застосування більш дорогої сировини та матеріалів. Виходячи із цього, правильніше вимірювати економічне зростання безпосередньо на аграрних підприємствах не тільки кількістю виробленої продукції в натуральному та вартісному вираженні, але й обсягом чистої продукції (новоствореної вартості, валовим доходом), тобто вартістю валової продукції за винятком матеріальних витрат. Таким чином, економічне зро-

стання на макrorівні — це збільшення ВВП (ВВП), а на рівні підприємств — це приріст чистого продукту, тобто валового доходу. Економічне зростання без економічного розвитку передбачає лише кількісне збільшення наведених вище показників. Це може сприяти підвищенню забезпечення населення тими або іншими споживчими товарами за умови, що його чисельність у країні зменшується, залишається стабільною або темпи його збільшення нижче від темпів економічного зростання.

Водночас економічне зростання, здійснюване за екстенсивним типом, тобто без якісних змін виробництва, лише за рахунок збільшення кількості залучених у виробничий процес необхідних елементів (землі, капіталу, робочої сили), не призводить до підвищення продуктивності праці, зниження матеріало- і фондоємності, а значить, і до зниження собівартості виробництва аграрної продукції. Наші уявлення щодо цього питання узгоджуються з думкою багатьох учених. Так, з моделі зростання Р. Солоу випливає, що за відсутності технічного прогресу спостерігається постійна віддача від збільшення масштабів факторів виробництва: капіталу, праці й рівня розвитку технології. Норма прибутку в цьому випадку залишається незмінною, а її маса може збільшуватися за рахунок зростання обсягу виробництва пропорційно останньому.

Проте економічне зростання без розвитку за сучасних умов, як правило, має тенденцію до зниження норми прибутку, що пов'язано з використанням у промисловості просторово віддаленішої, глибокої й біднішої за вмістом природної сировини. У сільському господарстві це пов'язано із залученням в обіг усе менш родючих земель. Якщо врахувати постійне зростання вартості робочої сили, то економічне зростання без розвитку не забезпечує підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції за ціною. У кращому разі воно підтримує її на одному рівні, а частіше — знижує конкурентоспроможність, оскільки суспільно необхідні витрати праці мають тенденцію до зниження.

Сьогодні набувають особливої важливості питання особливостей економічного зростання. Якщо зводити економічне зростання до зростання обсягу випуску, тоді будь-який приріст ВВП або іншого показника порівняно з попереднім роком можна визначити як перехід до економічного зростання. Але такий висновок є неправомірним, оскільки економічне зростання має як фінансовий, так і фізичний (натурально-речовинний) зміст. Незважаючи на їх

єдність на практиці, необхідна спеціальна увага до обох сторін цього процесу. В іншому разі за сприятливими вартісними показниками можуть бути приховані негативні тенденції структурної деформації.

Економічний розвиток передбачає якісну зміну виробництва. Вона полягає в застосуванні інтенсивних і економічно ефективних технологій виробництва, використанні більш продуктивних і надійних машин, поширенні в практиці сортів рослин і порід тварин з більш високим генетичним потенціалом врожайності й продуктивності тощо. Якісне вдосконалення при цьому повинно торкнутися і трудових ресурсів у вигляді використання праці більш професійно підготовлених, дисциплінованих, творчих, ініціативних працівників. При цьому у виробництві може застосовуватися більш досконала організація виробництва і праці, більш дієві стимули до ефективної праці.

Вважаємо, що економічний розвиток аграрних підприємств — це якісні, прогресивні зміни виробничої системи і її інфраструктури, що підвищують економічну ефективність. У цьому визначенні ми хотіли підкреслити, що економічний розвиток — багатобічне, багатопланове явище, що визначається не тільки позитивними змінами виробничої системи, а й прогресивними змінами в демографічній ситуації, розвитку культури, освіти, охорони здоров'я та цілого ряду інших соціальних інститутів. Разом з тим економічний розвиток має зворотний зв'язок з усіма переліченими вище процесами і приводить не тільки до економічного, а й широкого соціального ефекту.

У країнах, де досягнутий дуже високий рівень добробуту (це країни приблизно з 20% населенням світу, що має доходи на 1 жителя 25 тис. дол. у рік і більше), може застосовуватися економічний розвиток без зростання. Це тим більше можливо в сільському господарстві, якщо виробництво продукції здійснюється на рівні оптимальних норм харчування населення, але необхідно підвищувати якість продукції і її екологічну чистоту. Обсяг виробництва при цьому не буде збільшуватися, але продукція стане не тільки більш якісною за рахунок використання більш досконалих технологій та інших інноваційних елементів, але і знизяться витрати капіталу, трудових ресурсів і собівартість продукції.

Це найбільш реально при стабільній чисельності населення, що має місце в багатьох високорозвинутих країнах, а в деяких з них спостерігається невелике зменшення кількості жителів. При такому розвитку без економіч-

ного зростання відбувається підвищення якості харчування населення й конкурентоспроможності продукції сільського господарства. Тут здійснюється просте відтворення за інтенсивним типом за рахунок зростання продуктивності праці та збільшення фондів віддачі. Концепції "економічного зростання без розвитку" і "економічного розвитку без зростання", на наш погляд, необхідно доповнити концепцією "економічного зростання на основі розвитку".

Для більшості менш розвинутих країн (80% усього населення Землі) і деяких високорозвинутих країн найбільш бажане саме економічне зростання на основі розвитку. При цьому, наприклад, в аграрних підприємствах зростання виробництва продукції рослинництва і тваринництва буде здійснюватися на основі застосування більш досконалих технологій, систем машин, добрив, кормів, відновлення сортів рослин, порід тварин, що веде до підвищення врожайності рослин і продуктивності тварин.

З огляду на низьку ефективність виробництва сільськогосподарської продукції в Україні, можна зробити висновок, що зростання на основі розвитку дало б змогу не тільки одержати більше продукції, а й зробити аграрні підприємства більш конкурентоспроможними та прибутковими. Якщо "зростання без розвитку" характеризується зміною кількісних параметрів, а "розвиток без зростання" — якісних, то "зростання на основі розвитку" — зміною обох параметрів. Разом з тим, розвиток за цими концепціями у чистому вигляді зустрічається рідко. Навіть "зростання на основі розвитку", тобто тільки за рахунок інтенсивних факторів, не дуже часте явище в економічній практиці.

Найбільше поширення має "економічне зростання у поєднанні з розвитком". Тут збільшення обсягу виробництва йде як за рахунок екстенсивних факторів (розширення сфери діяльності), так і за рахунок інтенсивних. Пропонований вид розвитку включає цілий ряд різноманітних варіантів залежно від співвідношення питомої ваги екстенсивних і інтенсивних факторів. Усі ці варіанти за своїми характеристиками знаходяться між трьома попередніми концепціями, узятими в чистому вигляді. Коли питома вага інтенсивних факторів низька, а економічне зростання аграрних підприємств здійснюється переважно за рахунок екстенсивних факторів, тоді варіанти наближаються до "зростання без розвитку". Якщо зростання невелике, і у виробничій системі переважають

прогресивні якісні зміни, то йде наближення до "розвитку без зростання". За високих темпів економічного зростання аграрних підприємств з переважанням інтенсивних факторів ці варіанти наближаються до "зростання на основі розвитку".

Тип, за яким буде здійснюватися економічне зростання в кожному окремому підприємстві, залежить від цілей, конкретних умов, характеристик системи, мотивів і можливостей. Необхідність економічного зростання зумовлюється законом зростання потреб, збільшенням чисельності населення, необхідністю підтримки й підвищення конкурентоспроможності виробництва, підвищення рівня матеріального добробуту людей. У аграрних підприємств існує бажання за рахунок економічного зростання збільшити прибуток, у влади — збільшити зайнятість населення й обсяг сплачуваних до держбюджету податків, у населення — збільшити свої доходи, рівень добробуту і якість життя.

Усі ці мотиви наявні в населення та Уряду України, але в більшості випадків вони нівелюються протилежними мотивами: небажанням приймати на себе додаткові витрати та ризик, невмінням і небажанням працювати більш інтенсивно, якісно й раціонально, невпевненістю в позитивних результатах перетворень і відсутністю необхідних знань, умов, фінансових можливостей. Такий мотив економічного зростання, як задоволення зростаючих потреб унаслідок збільшення населення сьогодні відсутній, оскільки останніми роками спостерігається зниження чисельності населення України. Але разом з тим є потреба використовувати економічне зростання й розвиток аграрних підприємств для більш повного задоволення потреб існуючого населення в продовольчих товарах.

ВИСНОВОК

Отже, економічне зростання й розвиток сільськогосподарського виробництва важливі для процвітання будь-якої країни, але особливе значення вони мають для України. У ситуації, що склалася в її економіці на початку ХХІ ст., економічне зростання й розвиток — це шлях у високорозвинуті країни. З огляду на відставання аграрних підприємств у технічній і технологічній сферах для України, як і для більшості країн, найбільш бажане економічне зростання на основі розвитку або в поєднанні з розвитком, що забезпечує найбільш високі темпи економічного зростання, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського ви-

робництва і швидке зростання матеріального добробуту населення. Наукові та прикладні аспекти цих прогресивних концепцій потребують подальшого вивчення й розвитку.

Література:

1. Бойчик І.М. Економіка підприємства: навч. посіб. / І.М. Бойчик. — К.: Атіка, 2004. — 480 с.
2. Вініченко І.І. Формування умов інвестування економічного розвитку підприємства / І.І. Вініченко // Економіка та держава. — № 8. — 2006. — С. 35—38.
3. Інфраструктура інвестиційного розвитку / [П. Гайдуцький, В. Баліцька, Ю. Каранай та ін.]. — К.: Міленіум, 2003. — 218 с.
4. Макконнэлл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К.Р. Макконнэлл, С.Л. Брю; [пер. с 13-го англ. изд.]. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 974 с.
5. Осецький В.Л. Інвестиційна модель зростання економіки / В.Л. Осецький // Фінанси України. — 2003. — № 1. — С. 21—27.
6. Політика і розвиток сільського господарства / За редакцією Штефана фон Крамона — Таубадела, Сергій Зорі, Людвіга Штріве. — К.: Альфа-Принт, 2001. — 312 с.
7. Eklund K. Economics for Financial Markets (Quantitative Finance) / K. Eklund. — Butterworth-Heinemann, 2002.

References:

1. Boychuk, I. M. (2004), *Ekonomika pidpriemstva* [Business Economics], Atika, Kyiv, Ukraine.
2. Vinichenko, I.I. (2006), "Formation conditions of economic development investment enterprise", *Ekonomika ta derzhava*, vol. 8, pp. 35—38.
3. Hajduts'kyj, P. Balits'ka, V. and Karanaj, Yu. (2003), *Infrastruktura investytsijnoho rozvytku* [The infrastructure of investment development], Milenium, Kyiv, Ukraine.
4. Makkonnjell, K. R. and Brju, S. L. (1999), *Ekonomiks: principy, problemy i politika* [Economics: principles, problems and politics], INFRA-M, Moscow, Russia.
5. Osets'kyj, V. L. (2003), "Investment model of economic growth", *Finansy Ukrainy*, vol. 1, pp. 21—27.
6. Shtefan fon Kramon — Taubadel', Zoria, S. and Shtrive, L. (2001), *Polityka i rozvytok sil'skoho hospodarstva* [Policy and agriculture development], Al'fa-Prynt, Kyiv, Ukraine.
7. Eklund, K. (2002), *Economics for Financial Markets (Quantitative Finance)*, Butterworth-Heinemann, Oxford. UK.

Стаття надійшла до редакції 18.07.2017 р.